

بررسی نقوش و تزیینات کاشیکاری مسجد کبود گنبد کلات نادری

عطیه کلاتی

کارشناسی ارشد هنر اسلامی، موسسه غیرانتفاعی فردوس مشهد،
atakalati714@gmail.com

چکیده:

مسجد به مثابه اولین تجلی هنر اسلامی، به همراه نقوش و تزیینات به کاررفته در آن - که در مسجد و اماکن مذهبی رکن اصلی را ایفا می‌کنند - از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در این راستا در محدوده خراسان بزرگ از دوره‌های مختلف، مساجد زیادی ساخته شده که مسجد کبود گنبد از جمله آن‌هاست. این مسجد که در این مقاله، تزیینات آن مورد بررسی قرار گرفته، خبر از هنر، هنرمندان آن دوران می‌دهد که سبک و شیوه هنری واحدی داشتند و در تزیین مساجد خود، معانی و مفاهیم الوهیت و بندگی را در نظر گرفته و در سایه رنگ‌ها و تزیینات جلوه الهی را در نزد بیننده و نمازگزار مسلمان به نمایش می‌گذاشتند. هنرمند مسلمان با استفاده از انواع آرایه‌های هندسی و گیاهی در بناهای اسلامی به نوعی این آرایه‌ها را وسیله‌ای در جهت بیان عقاید دینی و مذهبی خود قرار داده است. درگیری این آرایه‌ها با ایمان و عقاید مذهبی نوعی جاودانگی، اصالت و خلوص را در آن‌ها بازتاب می‌دهد. با دریافت مفاهیم نمادین نقش و نگارها در معماری تزیینی اسلامی و ریشه‌یابی آن‌ها می‌توان به شناخت ذهن و اندیشه معماران و در نتیجه به فرهنگ و جهان بینی و تالوارمان‌ها در آن جامعه دست یافت. مساجد زیادی بعد از حضور اسلام در این سرزمین بنا شده است که در ظاهر تزیینات تمام این مساجد یکسان به نظر می‌رسد و اگر با نگاهی دقیق به مساجد بنگریم وجود خلاقیت‌ها و سبک‌هایی را می‌بینیم که خاص هنرمند، معمار، کاشیکار مسجد و دوره ساخت بوده است. بر این اساس سؤالات تحقیق به ترتیب شامل موارد ذیل است

- ۱- تزیینات کارشده در این مسجد به چه انواعی تقسیم می‌شوند؟ ۲- بیشترین بخش تزیینات شامل چه انواعی می‌باشند؟ ۳- این مسجد دوره‌های تاریخی مختلف شاهد چه تغییراتی در تزیینات خود بوده است؟ اهداف مقاله: - بررسی و مطالعه نقوش کاشیکاری به لحاظ، رنگ، طرح، نقش در این مقاله با استفاده از روش توصیفی - تاریخی و استفاده از منابع کتابخانه‌ای، عکاسی از فضای مسجد و بازدید میدانی به بررسی تزیینات و نقوش این مسجد پرداخته شده است. و سعی شده با قرار دادن تصاویری متنوع و زیبا بیننده را در فهم مطلب یاری می‌رساند.

کلمات کلیدی: تزیینات، کاشیکاری، مسجد کبود گنبد، کلات نادر.

مقدمه

در ادوار اسلامی بناهای بسیاری مانند مساجد، مدارس، مقابر، کاخ‌ها و حمام‌ها و حتی پل‌ها به یکی از انواع کاشی تزیین گردید و تقریباً از اواخر قرن ۴ هجری به بعد کمتر بنایی را می‌توان یافت که با کاشی آرایش نشده باشد. (زمرشیدی ۱۳۸۵، ص: ۱۴).

شاخص‌ترین عنصر تزیینی در معماری اسلامی کاشی است، تقریباً از اوایل دوره ایلخانی کمتر بنایی می‌توان یافت که در آن از تزیینات کاشیکاری استفاده‌ای نشده باشد، بنابراین نقش این عنصر تزیینی از دو جنبه حائز اهمیت است:

الف) استحکام (ب) زیبایی

آرا و اقوال گوناگون راجع به دلیل استفاده از کاشی مطرح شده است اما بیشتر نظرها معطوف به مسئله زیبایی شناختی تزیینات است و مسئله استحکام در درجه دوم اهمیت قرار دارد (مکی نژاد، ۱۳۸۱، ص: ۶۸)

استفاده از کاشیکاری در بناها علاوه بر معانی و مفاهیمی که شرایط زندگی اجتماعی، سیاسی، مذهبی آن دوره‌ها را نشان می‌داد، نمایانگر خلاقیت‌های هنرمندان مسلمان نیز هستند. هنرمندانی که در کنار استفاده از سبک‌های و تکنیک‌های هنری مرسوم خلاقیت و ذوق خود را در آثارشان به نمایش می‌گذاشتند، حاکمان نیز تأثیر زیادی در شکل‌گیری بناها و تزیینات آن‌ها داشتند چنانکه سعی می‌کردند، در سایه مذهب و ارزش نهادن به والاترین عنصر معماری اسلامی، محبت خود را در دل مردمان افزایش دهند و هم اقتدار خود را بیشتر نمایند، کماکان نیز مسجد جایگاهی والا است و اکنون این مسجد محل برگزاری بسیاری مراسم مذهبی است، با وجود این تزیینات صحن حیاط مسجد به شدت آسیب دیده است و نشانی از انجام مرمت در آن نیست.

- پیشینه تحقیق

پیش از این از طرف سازمان میراث فرهنگی در مورد مسجد کلات و فضای آن تحقیقاتی صورت گرفته و فضای مسجد به صورت میدانی بررسی شده است. محمد رکنی ۱۳۷۷ در گزارش پی‌گردی مسجد کبود گنبد از معماری بنا صحبت کرده و طی آن به بررسی فضاهای معماری این مسجد پرداخته و اشاره مختصری به تزیینات کاشی‌کاری آن نموده است. نمونه دیگر مقاله مسجد کبود گنبد کلات، سید محسن حسینی ۱۳۷۹ بوده که در مورد معماری مسجد و تاریخ آن صحبت نموده و در آن تاریخچه بنا را مورد بررسی قرار داده و به تزیینات کار شده در مسجد اشاره نموده است. وحدت شاکری حسن امیری ۱۳۸۵ در قسمتی از کتاب دژ خدای آفرین از این مسجد و تاریخچه بنای آن صحبت کرده است. حسین زمرشیدی و زهرا زمرشیدی ۱۳۹۳ در مقاله معماری مساجد ایران و هنرهای قدسی آن مسجد کلات را نیز نام برده و به تزیین ساقه گنبد آن با نام حضرت علی و ارادت نادر به ایشان اشاره کرده است. هانا جهان‌بخش و هانیه شیخی ۱۳۹۴ در پژوهشی پیرامون جایگاه تزیینات و نقوش کاشی‌کاری در مساجد ایران به این مسجد نیز اشاره کرده و به تزیینات کار شده در آنکه شامل تزیینات کاشی هفت‌رنگ، کاشی نره و... اشاره کرده است و تنها از انواع کاشی‌کاری که در مسجد کار شده نام برده است؛ اما تاکنون از نقش‌ها و تزیینات مسجد که با تصاویر گویا تزیینات را شرح دهند تحقیق و پژوهشی انجام نشده است.

- روش تحقیق

در این مقاله با استفاده از روش توصیفی و استفاده از منابع کتابخانه‌ای، مشاهده و بازدید میدانی به بررسی تزیینات و نقوش این مسجد پرداخته شده است.

- مبانی نظری تحقیق

- ساختار معماری مسجد کبود گنبد

از آثار تاریخی شهرستان کلات مسجد کبود گنبد می‌باشد. سبک معماری این مسجد اصفهانی^۱ نوع گنبد آن، دو پوشش گسسته با پوشش بیرونی ناراست. مثل بیشتر مساجد یک هستی ورودی دارد و صحن چهار ایوانی و شبستانی که از صحن آن بزرگ‌تر می‌باشد. یکی از بخش‌های ارزشمند این مسجد گنبدخانه آن می‌باشد که در بخش خاوری آن قرار دارد. گنبدخانه دارای دو ورودی است که یکی به داخل ایوان خاوری و دیگری به بخش بیرونی مسجد راه می‌یابد. نکته‌ای که در این مسجد وجود دارد این است که؛ برخلاف اکثر مساجد چهار ایوانی که گنبد در پشت یکی از ایوان‌ها و در راستای یکی از محورها قرار می‌گیرد، در این مسجد گنبد در خارج از محورها دوگانه بنا قرار گرفته است و این موضوع را سندی دال بر اینکه گنبد پیش از بخش‌های دیگر ساخته شده دانسته‌اند. (حسینی، ۱۳۷۹:۱۶۹)

اسناد مقبره بودن این مسجد قبل از اضافه شدن الحاقات بعدی در آن بسیار زیاد است و در پژوهش‌های باستان‌شناسی قدیمی تر بودن بافت مسجد نسبت به گنبد آن بررسی و شناسایی شده است، شواهد باستان‌شناسی گویای این مطلب است که گنبدخانه هم‌زمان با دیگر بخش‌ها ساخته نشده است. در پی‌گردی سال ۷۶ مشخص شد که آجرهای پی گنبد با دیگر بخش‌های ساختمان مسجد همکلاف نیست و این رویداد ساختمانی نشان‌دهنده ساخته شدن گنبدخانه با فاصله زمانی است.

علاوه بر آن مانند بقیه مساجد چهار ایوانی تناسب لازم را ندارد، داخل دو تا از ایوان‌ها پنج ضلعی و دو تا سه ضلعی است. این امر را هم دلیلی مشخص بر اینکه فضاها و تزیینات معماری در دوره‌های مختلفی شکل گرفته است دانسته‌اند.

ساخت و سازها و تزیینات معماری که در این مسجد صورت گرفته و دوره‌های بعد از آن، بیشتر مربوط به افشاریه و قاجاریه است.

نادرشاه که در شهر کلات مردم را از ادیان مختلفی دور هم جمع کرده بود و شاید این مسجد و گنبد زیبای آنکه از آثار خوب دوره افشاریه است، هنری از مردمانی باشد که نادر به این مکان کوچانده است.

- بررسی گنبد

گنبد کبود، گنبدی است که در دوره نادر قسمت اصلی کاشی‌کاری آن انجام شده است و با وجود کشمکش‌های نادر و اینکه در دوران حکومت خود دائم درگیر جنگ بود اما کاشی‌کاری گنبد و معقلی‌های آن از آثار خوب و خاص دوره اوست.

این گنبد شکلی استوانه‌ای دارد با ۲۵ متر ارتفاع و ۱ متر قطر. مسجد را به خاطر کاشی نره لاجوردی که در قسمت بالایی آن کار شده کبود نامیده‌اند. پوشش بیرونی گنبد به وسیله کاشی نره، کاشی زیرنگی در رنگ‌های فیروزه‌ای، لیمویی زرد و لاجوردی، سفید تزیین گردیده است. (گزارش پی‌گردی مسجد کبود گنبد، ۱۳۷۷:۱۰).

شاید در برهه‌ای از زمان این مطلب باعث خنده می‌شد چون تمامی این تزیینات دچار صدمه شده بود و در آن قسمت حتی خار و خاشاک سبز شده بر روی آن چیزی دیده نمی‌شد.

استفاده از کاشی هفت‌رنگ، مهم‌ترین عامل تزیین در بنای مسجد کبود گنبد شهرستان کلات نادر بوده که با استفاده از نقوش اسلیمی و گل‌بوته در لچکی‌های بالای ایوان و رواق‌ها به کار رفته است، ترمیم و مرمت‌هایی که از سال ۶۲ به بعد انجام شده است، شامل تهیه و نصب کاشی نره^۲ لاجوردی پوشش گنبد می‌باشد که بسیار

بررسی نقوش و تزیینات کاشیکاری مسجد

کبود گنبد کلات نادری

عطیه کلانی

صص ۵۵-۶۶

۱- شیوه اصفهانی نام آخرین نوع شیوه معماری سنتی ایرانی است.

۲- برای پوشش گنبدها بندرت کاشی معرق یا هفت رنگ بکار می‌برند، در پوشش گنبدها اغلب از نوعی کاشی بنام کاشی نره‌ای استفاده می‌شود، تفاوت کاشی معمولی با کاشی نره‌ای در ضخامت گل پشت لعاب کاشی است. ضخامت کاشی معمولی بین ۱/۵ تا ۲ سانتی متر است در حالی که ضخامت کاشی نره‌ای به ۴ تا ۵ سانتی متر می‌رسد.

تخریب شده بود، از اشکالاتی که بر مرمت بنا گرفته‌اند، تشخیص ندادن قسمت‌های مرمت شده از بخش‌های اصلی است.
تزیینات گنبد و صحن مسجد را به ۳ نوع می‌توان تقسیم نمود:

- بررسی تزیینات مسجد کبود گنبد کلات

- «به‌طور کلی انواع نقوش تزیینی را می‌توان به چند گروه اصلی، نقوش حیوانی، نقوش نباتی یا گیاهی کتیبه‌های حاوی خطوط تزیینی و نقوش هندسی یا گره‌گروه‌بندی نمود، از آنجاکه در هنر اسلامی خلق تصاویر انسانی و حیوانی ممنوع گردیده است، این نقوش را بندرت در تزیین‌های اسلامی می‌بینیم. هنرمند مسلمان به ایجاد تزیین‌هایی پرداخت که عنصر اصلی آن اشکال هندسی و نقوش انتزاعی بود.» (حیاتی، آقا محمدی، ۱۳۹۵: ۱۲).

در این بنا با ۳ دسته از این تزیینات مواجهیم:

- تزیینات هندسی - نقوش گیاهی - نقوش کتیبه‌ای

- تزیینات هندسی

از نقوش اصلی که در این مسجد بکار رفته، نقوش تزیینی هندسی می‌باشد، نقش هندسی در واقع بافت‌های گوناگونی از اشکال منظمی هندسی است که به‌طور هماهنگ و بانظمی خاص در زمینه‌ای مشخص شده کنار هم در بنا قرار می‌گیرند و با ساختار منظم خود معانی و مفاهیم الوهیت را در نظر بیننده روشن می‌سازند. می‌توان گفت:

«استفاده از نقوش هندسی در مفهوم نمادین و فلسفی آن به منظور تأثیرگذاری روانی بر نیایشگر و تقویت حس وحدانیت در مسجد است، شکل‌های پیچاپیچ هندسی با تکرار تناسب و وابسته به یک نقش، نوعی احساس نظم و هماهنگی آفریده و در اکثر موارد کمک زیادی به ایستایی بنا می‌کنند» (بورکهارت^۲، ۱۳۷۶: ۲۱).

- نقوش هندسی کار شده در بنا که همه در گنبد آن هستند از بالای گنبد به پایین:

- این نقش دورتادور قسمت بالایی گنبد به صورت پیوسته در قاب لوزی و نیم لوزی، در رنگ زرد برای زمینه و مشکی برای خطوط دورتادور و قابگیری طرح تکرار گردیده است. در این قسمت گنبد تنها این تزیین بکار رفته و قسمت بالایی همان سادگی را دارا می‌باشد. همین قسمت بخشی بوده که بیشترین صدمه را متحمل شده بود و ترمیم آن مربوط به سال‌های اخیر است.

تصویر ۱: نقش بالای گنبد مرمت شده
(مأخذ: نگارنده)

بررسی نقوش و تزیینات کاشیکاری مسجد
 کبود گنبد کلات نادری
 عطیه کلاتی
 صص ۵۵-۶۶

- این نقش مایه آلاقرورد نام دارد که ظاهراً پس از اسلام به معماری راه یافته و به صورت حاشیه در بالای چندین مسجد از جمله مسجد کلات کار شده است و به صورت پیوسته در دورنگ مشکی و سفید، داخل نواری فیروزه‌ای و در قسمت پایین نقوش لوزی و نیم لوزی قسمت انتهایی طرح گلچین‌های معقلی تکرار شده است؛ و به عنوان نوار مرزی در قسمت بالایی و پایینی کتیبه خط ثلث بکار رفته است. مشابه این گره در بنای امام زاده محروق و مسجد گوهرشاد کار شده است.

تصویر ۲: نواری از این گره در قسمت بالا و پایین گریو گنبد کار شده است. (مأخذ: نگارنده)

فضای اصلی گنبد که بخش اصلی تزیینات را کامل کرده نوعی گلچین معقلی^۴ است که این تزیینات را از آثار خوب دوره افشاریه بر شمرده‌اند. این گلچین معقلی در رنگ‌های قالب زرد و ابی و داخل نقوش رنگ سفید و سیاه کار شده است، با تکرار این گلچین‌ها فضای بصری گنبد مسجد پر شده، دو تزیین گلچین و هندسه آن شبیه هم فقط رنگ آن متفاوت می‌باشد؛ و نقش هندسی داخل هر دو گلچین معقلی یکسان است.

تصویر ۳: گلچین‌های معقلی (مأخذ: نگارنده)

- به غیر از این گلچین‌های معقلی تنها نقش هندسی دیگر که مابین فضای این گلچین‌ها با ابتکار هنرمند بیرون آمده است این نقش می‌باشد، رنگ‌های آن به ترتیب لاجورد، زرد، سیاه و مرکز سفید می‌باشد.

تصویر ۴: نقش مابین گلچین‌ها در فضای گریو گنبد (مأخذ: نگارنده)

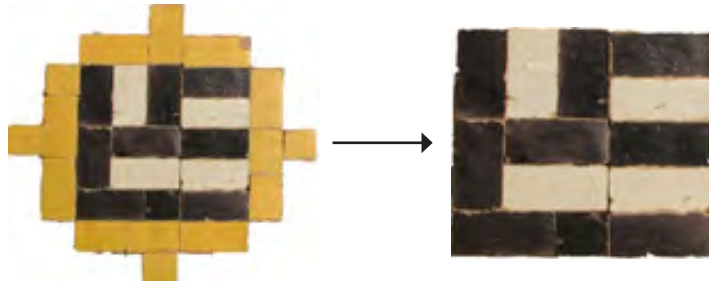
- خط بنایی یا خط معقلی^۵: در دوره نادری نوعی نقش «گلچین معقلی» همراه با «خط معقلی منفرد» در گردونه این گنبد به چشم می‌خورد که می‌توان آن را از آثار این دوره یاد کرد. (زمرشیدی، ۱۳۹۳: ۲۱)

نادر به مولای متقیان ارادت خاصی داشت و این موضوع راد را این بنا و رسیدگی او به سایر بناها مربوط به حضرت علی مشاهده می‌کنیم. - بازسازی بارگاه امام علی به

۴- نوعی کاشی‌کاری است که با ساخت و تهیه کاشی با ابعاد بسیار کوچک و پهلوی هم قرار گرفتن این کاشی‌های کوچک کار معقلی صورت می‌گیرد.

۵- خط بنایی یا معقلی یکی از انواع خوشنویسی اسلامی است که نوعی خط کوفی زاویه‌دار به‌شمار می‌رود و از ترسیم اشکال هندسی مانند مربع، لوزی، مستطیل و خطوط موازی و متقاطع حاصل می‌شود. خط بنایی نوع تزیین نشده و هندسی خط کوفی است که بر اساس خانه‌های شطرنجی طراحی می‌شود.

بهترین شکل- ایوان و گلدسته نادری و سقاخانه اسماعیل طلایی در حرم.
نام مبارک حضرت علی در هر ستون ۳ بار به کار رفته است. این گلچین و خط معقلی
فضای تزیینی زیبایی را در کاشیکاری گنبد ایجاد کرده است. در قسمت خط بنایی
نام حضرت علی با رنگ مشکی در قاب گلچین معقلی با رنگ زرد و زمینه سفید
ما بین خطوط، کار شده است. در ستونی که نام حضرت علی به کار رفته به صورت
یک درمیان با گلچین معقلی زرد ترکیب شده و در هر ستون نام حضرت علی سه بار
تکرار گردیده است.

تصویر ۵: نام حضرت علی به خط بنایی در
گلچین معقلی زرد (مأخذ: نگارنده)

این تکرار ادامه دارد تا به قسمت نورگیرها برسیم در قسمت نورگیرها این روند اجرا نشده
است و ما دوردیف ستون معقلی زرد را کنار هم می بینیم؛ و این به این دلیل بوده که
نام مبارک حضرت علی در این قسمت به صورت نا کامل بیان نگردد.

تصویر ۶: درهم تنیده شدن گلچین معقلی
در قسمت نورگیر (مأخذ: نگارنده)

-این نقش هندسی که قسمت انتهایی گریوگنبد ۶ قرار دارد و جاهای خالی با
قرینه اش پر شده است. در رنگ سفید برای زمینه و لاجورد، زرد، آبی فیروزه آبی برای
خطوط دورتادور کار شده و قسمت انتهایی گریوگنبد و دورتادور آن را پوشانیده و زینت
داده است.

تصویر ۷: نقش هندسی قسمت انتهایی
ساقه گنبد کلات (مأخذ: نگارنده)

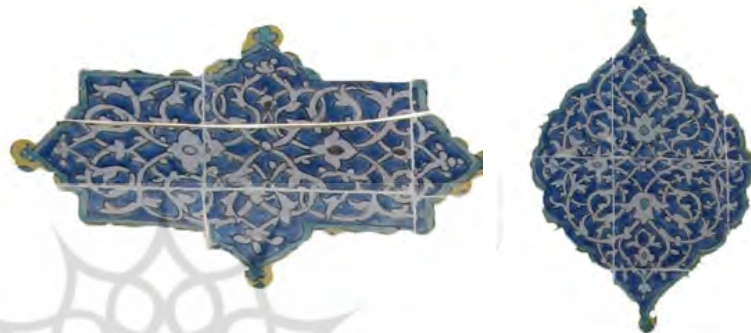
۲- تزیینات گیاهی

نگاره های گیاهی در طول تاریخ تغییر و تطور می یابند و در دو گروه اسلیمی و ختایی

بررسی نقوش و تزیینات کاشیکاری مسجد
کبود گنبد کلات نادری
عطیه کلانی
صص ۵۵-۶۶

گسترده‌ترین هنر ایران اسلامی را تشکیل می‌دهند. پایه و اساس نقوش هندسی و گیاهی بردوایر است، دایره کامل‌ترین شکل هندسی است که در هنر اسلامی تصویری است از کمال، بنابراین نقوش هندسی و گیاهی تمرکز مداوم در زمان و مکان دارد و همواره تداعی‌کننده «وحدت در کثرت» و «کثرت در وحدت» می‌باشند. (مکی نژاد، ۱۳۸۱: ۶۸) اسلامی از نگاره‌های اصلی هنر ایران است نگاره‌ای که به واسطه تقسیم منظم و مدام، مجموعه‌ای متعادل و پیچیده به وجود می‌آورد. هر شاخه به نوبه خود به شاخه‌های دیگر تقسیم می‌شود و تکرار متقابل خطوط منحنی حرکتی متناوب، ریتم دار و نامحدود و طرحی متعادل و آزاد ایجاد می‌کند این نگاره به صورت ابتدایی در آثار دوره‌های پیش از اسلام دیده شده و در دوره اسلامی کمال یافته است.

تصویر ۸: نقش اسلیمی بیرون کشیده شده از ایوان‌ها (مأخذ: نگارنده)

ختایی: ختایی ساقه گلی است که به صورت موزون سراسر طرح را می‌پیماید و به ابتکار هنرمند انواع گل، برگ غنچه تجریدی را بر آن می‌گستراند. (ریاضی، ۱۳۷۵: ۶۰).

تصویر ۹: حاشیه‌های کناری ایوان مسجد (مأخذ: نگارنده)

کاشی‌کاری ایوان‌های بنا بیشتر از نوع کاشی هفت رنگ است که بسیار تخریب شده است و مربوط به روزگار قاجاریه هست کاشی هفت رنگ از لحاظ دوام و کیفیت از دیگر انواع کاشی‌کاری پایین تر است، اما ما بعد از دوران صفویه به دلیل تعداد زیاد مساجد و برپاداشتن آن‌ها از این کاشی بیشتر استفاده می‌کردند، چون سرعت کار در این نوع کاشی بالاست. در بعضی قسمت‌های باقیمانده می‌توان بقایای کاشی‌ها را مشاهده

نمود که شامل نقوش اسلیمی و ختایی به هم پیچان است.
تزیینات ایوان شمال و جنوبی از لحاظ طرح و رنگ کاملاً شبیه هم و ایوان شرقی و
غربی قرینه و همانند هم هستند.
البته طرح در چهار ایوان یکسان فقط در دو ایوان قرینه جابجایی رنگ بین قاب بندی
دوم و چهارم را داریم.

تصویر ۱۰: تصویر دو ایوان همجوار هم
تخریب زیاد یکی از ایوان ها (مأخذ:
نگارنده)

- در لچکی یکی از ایوان ها که سالم مانده و مقداری تخریب شده است (کاشیکاری
این قسمت در بقیه ایوان ها کاملاً فرو ریخته است) شاهد نقوش اسلیمی به انواع دهن
اژدری، اسلیمی برگدار به رنگ زرد و نقوش ختایی و تزیینی بسیار ریزتر که در زمینه
لاجوردی کار شده است، هستیم. هنرمند با مهارت طراحی خود طرح اسلیمی را به
رنگ زرد در ساقه های پیچان ختایی تنیده و با ترکیب این دو کاشیکاری را کامل نموده
است.

تصویر ۱۱: کاشیکاری لچکی ایوان شمالی
مسجد (مأخذ: نگارنده)

از بالا به پایین کاشیکاری دیواره ها مورد بررسی قرار می گیرد:
- ما در کاشیکاری اصیل ایران شاهد رویش و گسترش شاخ و برگ های اسلیمی و مزین
به شکوفه های ساده و گل های تجریدی نقش پردازی شده هستیم، نمونه این نقش را
در مساجد و اماکن مذهبی ایران بسیار می بینیم، گل هایی که از جهات مختلف و

بررسی نقوش و تزیینات کاشیکاری مسجد
کبود گنبد کلات نادری
عطیه کلاتی
صص ۵۵-۶۶

پراکنده رویش داشته‌اند، نقوش اسلیمی و درهم پیچان ختایی؛ و اما نمونه‌ای از نقش گلدانی که در اینجا بکار رفته عنصری ضروری در همه تزیینات گلددار است، معمار ایرانی این عنصر را در انواع کاشیکاری و تزیینات بکار برده و از تنوع بسیاری برخوردار است.

تصویر ۱۲: اولین تصویر کاشیکاری کناری
ایوان از نمای بالا به پایین (مأخذ: نگارنده)

این نقش در چهار ایوان یکسان است و در رنگ آن نیز تغییری مشاهده نمی‌نماییم. نقش قرار گرفته زیرین شامل چند نمونه ترنج در اشکال گوناگون است که از دل این ترنج‌ها تزیینات اسلیمی پیچان بیرون آمده است، طرح ترنج در زمینه میانی با داشتن نقوشی از گل و گیاه، حرکات اسلیمی و ختایی، گل و برگ‌های گل افشان و موارد دیگری همراه است، نقش ترنج در کارهای گوناگون در بین دیگر نقوش: اسلیمی، ختایی و گل و برگ استفاده فراوان دارد.

در ادامه طرح برای خطوط ساقه‌های ختایی قهوه‌ای و رنگ گل‌ها لاجورد، قرمز و... کار شده است این ستون در قسمت پایین با رنگ زمینه آبی تکرار گردیده است. منظور از جایجایی رنگ در این قاب بندی است که رنگ زرد و لاجورد در ترنج و زمینه با هم جایجا شده‌اند.

تصویر ۱۳: دومین نمای کاشیکاری از بالا
به پایین (مأخذ: نگارنده)

بررسی نقوش و تزیینات کاشیکاری مسجد
کبود گنبد کلات نادری
عطیه کلاتی
صص ۵۵-۶۶

نقش بعدی که در کادر مربع به ابعاد ۱۰۰×۱۰۰ سانتی متر در وسط جرز کار شده است، تکرار چهار نقش یکسان در زمینه ذوزنقه‌ای شکل و حرکت نقش به صورت دوار، در زمینه سفید کار شده است. در تمام چهار ایوان این نقش با همین رنگ، تکرار گردیده است و در ردیف سوم قرار دارد.

تصویر ۱۴: سومین قاب کاشیکاری شده ایوان (مأخذ: نگارنده)

تزیینات در قسمت‌های دیگر صحن مسجد شاهد این نقوش بر رواق‌ها هستیم که در رنگ زمینه لاجورد و زرد تکرار شده است؛ و نقش در تمامی دیواره‌ها یکسان می‌باشد. در قسمت صحن کنار ایوان‌ها در رواق‌ها نقوش کاشیکاری‌ها را در رنگ زمینه لاجورد و زرد کنار هم مشاهده می‌کنیم.

تصویر ۱۵: کتیبه خط ثلث مسجد (مأخذ: نگارنده)

۲- کتیبه‌ای به خط نستعلیق: «در دورتادور مدخل مسجد کتیبه‌ای به خط نستعلیق، بنا بر شیوه مرسوم مرمت‌های دوره قاجاری نصب شده که حکایت از تعمیر مسجد در این دوره دارد، تعمیرکننده مسجد یلنگ توش خان فتحعلی حاکم کلات به سال ۱۲۵۰ هجری است.» (امیری، شاکری ۱۳۸۵: ۱۱۰).

نتیجه‌گیری

- تنها بخش مسجد که شامل تزیینات هندسی می‌باشد گنبد آن است و از تزیینات گیاهی چیزی در آن به چشم نمی‌خورد.
- بیشترین تزیینات گیاهی از نوع اسلیمی و ختایی با استفاده از کاشی هفت رنگ بود که در بناهای اسلامی بعد از دوره صفویه کاربرد زیادی داشت و ما غیر از تزیینات گیاهی (اسلیمی و ختایی) نوع دیگری را در صحن حیاط مشاهده نمی‌کنیم.
- تزیینات ایوان‌ها مربوط به مرمت دوره معاصر است چون این قسمت‌ها کاملاً دچار تخریب شده بودند.
- نوع خاصی گلچین معقلی در گریو گنبد ذکر شده و نام مبارک حضرت علی به خط بنایی که نشان از ارادت نادر به مولای متقیان و از آثار افشاریه است.
- دوره‌های مختلف حکومتی از افشاریه، قاجاریه و معاصر در این مسجد کارکرده بازسازی انجام داده‌اند.

منابع

- ۱- اسکندر پور خرمی، پرویز (۱۳۸۳). اسلیمی و نشان‌ها، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۲- بورکهارت، تیتوس و دیگران (۱۳۷۰). جاودانگی هنر. چاپ اول. ترجمه سید محمد آوینی، تهران: برگ.
- ۳- جمالی، شادی؛ مراثی، محسن (۱۳۹۱). بررسی تطبیقی تزیینات کاشیکاری در معماری مساجد دوره‌های صفویه و قاجاریه با تکیه بر چهار مصداق تصویری. دو فصلنامه علمی-پژوهشی دانشگاه هنر. شماره ۱۰. صص ۸۱ تا ۹۴.
- ۴- جهان بخش، هانا (۱۳۹۴). جایگاه تزیینات و نقوش کاشی‌کاری در مساجد ایران. چیدمان. شماره ۱۱.
- ۵- حسینی، سید محسن (۱۳۷۹). مسجد کبود گنبد کلات نادری، مشکوه، شماره ۶۶. صص ۱۶۳ تا ۱۸۰.
- ۶- حیاتی، حامد، آقا محمدی، حسین (۱۳۹۵). بررسی ویژگی‌های هندسی در گره اسلامی. مطالعات علوم کاربردی مهندسی. دوره ۲ شماره ۱.
- ۷- رکنی، محمد (۱۳۷۷). گزارش پی‌گردی مسجد کبود گنبد، میراث فرهنگی.
- ۸- ریاضی، محمدرضا (۱۳۷۵). فرهنگ مصور اصطلاحات ایران، دانشگاه الزهراء، تهران.
- ۹- زمرشیدی، حسن (۱۳۸۴). کاشیکاری (گره معقلی)، جلد دوم. تهران: پیک.
- ۱۰- سامانیان، صمد (۱۳۸۷). هندسه نقوش اسلامی، آموزش‌های فنی و حرفه‌ای رسمی، مؤسسه فرهنگی هنری شقایق، روستا، چاپ ۱، تهران.
- ۱۱- شاکری، وحدت؛ امیری، حسن (۱۳۸۵). دژ خدای آفرین، چاپ اول، مشهد: انتشارات سحوری.
- ۱۲- مریم فراس (۱۳۸۵). مریم به‌کارگیری شاخصه‌های معماری در معماری مسجد محله. مطالعات هنر اسلامی. بهار تابستان شماره ۴، صص ۶۱ تا ۸۴.
- ۱۳- مکی نژاد، مهدی (۱۳۸۱). نقش تزیینات در معماری اسلامی کاشی ایران. کتاب ماه هنر، خرداد و تیر. شماره ۴۵ و ۴۶. صص ۶۸ تا ۷۱.
- ۱۴- نوایی، کامبیز (۱۳۸۳). نکاتی پیرامون نقوش اسلامی. جلد دوم. کنگره تاریخ معماری و شهرسازی.
- ۱۵- بازدید میدانی

در خصوص محراب ایلخانی مسجد جامع ساوه

بقایای محراب در شرق گنبدخانه و در انتهای رواق رو به قبله دیده می‌شود. نوع گچبری و رنگ‌آمیزی‌های قهوه‌ای و سبز محراب، نوع خط و ترکیب قاب‌ها و قوس‌های تزئینی محراب و سرانجام تاریخی که شدیداً آسیب دیده است، همگی شواهدی بر تاریخ ساخت آن است. محراب‌های ایلخانی همیشه در محل دقیق در وسط دیوار و یا جایی که بتوان دلیل خاصی برای محراب‌سازی در آن جا پیدا کرد ساخته نمی‌شدند.

در توصیف این محراب باید گفت: در خارجی‌ترین بخش آن، یک حاشیه زنجیره‌ای تزئینی قرار دارد که با لایه‌های گچ دوره‌های بعد پوشیده شده است. در لایه‌های داخلی به ترتیب کتیبه کوفی بنایی زیبا با متن سوره یاسین با زمینه سبز و هم‌عرض آن کتیبه کوفی ساده و سپس یک کتیبه خط نسخ در بردارنده آیات ۱۲۵ و ۱۲۶ سوره بقره دیده می‌شوند. کتیبه سوم، پهن‌ترین و داخلی‌ترین قاب محراب، به خط کوفی ساده‌ای در زمینه اسلیمی‌های دهان‌ازدردی و تزئینات مرسوم ایلخانی گچبری شده است، به‌گونه‌ای که سطح صاف خط در تضاد با زمینه شلوغ تزئینی آن به خوبی قابل قرائت است. این سه کتیبه با حاشیه تزئینی ساده پیچان در کنار هم قرار گرفته‌اند. در کنار دو کمان قوس طاق‌ها دو قبه گچی تخریب‌شده وجود دارد که در زیر هر قبه یک آجر دیده می‌شود و به صورت گرد برش خورده است. دو مثلث (لچکی) در دو طرف قبه‌ها وجود دارد که با ترکیبی از اسلیمی‌ها و برگ‌ها و بندهای اسلیمی پوشیده شده‌اند.

بیش از دو سوم محراب، بجز بخشی از آن که در دسترس نبوده، به شدت تخریب شده است، به‌گونه‌ای که آجرهای داخل طاق نمای محراب و سمت چپ آن بیرون زده‌اند و تزئینات سمت راست محراب هم شدیداً سائیده شده است. تنها در نزدیک نوک طاق اندکی از تزئینات متقارن از اسلیمی‌های دهان‌ازدردی و برگ‌های اسلیمی به جای مانده است. تمام این سطوح آجیده‌کاری‌های هندسی قهوه‌ای رنگی نیز داشته‌است که بقایایی از آن‌ها دیده می‌شود. داخل جوف محراب ۵ ضلعی است. محراب دو ستون داشته است که بیرون زدگی ستون‌ها به وسیله آجرهایی که به صورت نیمه و به شکل تیزه ایجاد می‌شده است. روی ستون‌ها دو سرستون وجود داشته است و قوس محراب نیز احتمالاً دارای کتیبه‌ای بوده است. در داخل فرورفتگی و در سمت چپ آثاری از تزئینات داخلی محراب و نیز کتیبه‌هایی که به شدت سائیده شده، به جای مانده است. حاشیه‌های قهوه‌ای رنگ هنوز به چشم می‌خورند. بقایای یک کتیبه بزرگ کوفی بنایی با ترکیبات گره‌ها و پیچ‌های زاویه‌دار نیز وجود دارد که بیشتر آن از بین رفته است.

در بخش میانی نیم‌گنبد محراب و بخش پائینی آن هم کمربندی از کتیبه‌ای به خط نسخ وجود داشته است. به موازات ستون سمت چپ محراب در داخل، بخشی از یک نوشته در زمینه‌ای لانه‌زنبوری برجای مانده است که به سختی عبارات آن خوانده می‌شود. نکته جالب توجه آنکه برخلاف عمده کتیبه‌های داخلی محراب که از سمت راست نوشته شده‌اند، این کتیبه از سمت چپ شروع شده است، به‌گونه‌ای که به طرف خارج محراب نگارش یافته است. آثاری از گچبری‌های روی ستون‌های محراب هم روی آجرهایی که به صورت پخ یا تیزه کار شده‌اند، دیده می‌شود.

